

IRENA BUDREWICZ
WSP w Bydgoszczy

PRZYSTOSOWANIE I NIEPRZYSTOSOWANIE JAKO KATEGORIE DIAGNOSTYCZNE W RESOCJALIZACJI

1. Definicje nieprzystosowania społecznego a jego kategorie diagnostyczne

W opisie takich pojęć jak przystosowanie można rozważania rozpocząć od stwierdzenia K. Pospiszyla, że ... w miarę jak termin „przystosowanie” stawał się coraz bardziej popularny w literaturze psychologicznej, tracił na swej jednoznaczności i ostrości ...”¹. Dobre lub złe „przystosowanie” zawsze rodzi pytanie o kryterium oceny „dobra” lub „zła”, kryterium różnicujące a zarazem bliżej wyjaśniające analizowane terminy. W analizie literatury znajdujemy różne u różnych autorów stanowiska charakteryzujące się zróżnicowanym stopniem niejasności tych pojęć. I tak dla przykładu – E.R. Hilgard pojęcie przystosowania interpretuje jako bezkonfliktowe funkcjonowanie jednostki w otoczeniu społecznym². Zatem – jak stwierdza E. Bielicki – jest to interpretacja z pozycji interakcjonizmu wedle której bezkonfliktowe uczestnictwo w grupach społecznych, szczególnie w interakcjach społecznych w małych grupach, stanowić ma kryterium dobrego przystosowania³. Autor ten – moim zdaniem – słusznie podnosi, że stanowiska Hilgarda nie można przyjmować bez pewnych zastrzeżeń.

Po pierwsze dlatego, że osoby przystosowane (osoby które znajdują sposoby rozwiązywania konfliktów) to także takie jednostki, które doświadczają konfliktów emocjonalnych, po drugie – człowiek przystosowany nie musi być konformistą czyli może być nonkonformistą w stosunku do zasad współżycia społecznego, które określają sposoby funkcjonowania w interakcjach społecznych. Znamy przecież takie przypadki, że w pewnych sytuacjach postawa konformistyczna jak i nonkonformistyczna może prowadzić do konfliktowych relacji z grupą, która będzie oceniała jej zachowania jako przejaw dewiacji w stosunku do akceptowanych w niej stereotypów i wartości. Zaznaczy się tu konflikt interpersonalny, rodzący skutki w postaci zaburzeń interakcji społecznych albo ze względu na przyjęcie, wbrew opinii grupy, postawy konformistycznej lub innym razem postawa ta świadczyć będzie o skłonnościach do nonkonformizmu wobec tych stereotypów i wartości. Elementy tego nurtu myślowego odnajdujemy w szczególności w niektórych amerykańskich teoriach socjologicznych, np. teorii W.U. Whyte, w myśl której kreowany typ „well rounded man” czyli człowiek dobrze ociosany, który nawet w sytuacjach trudnych działa możliwie bezkonfliktowo, jest dobrze przystosowany⁴.

Bądź w teorii „samotnego tłumu” D. Rzesmana znajdujemy jednostkę ludzką kierującą się w swym postępowaniu „orientacją radarową” w celu uzyskania jak najlepszego przystosowania⁵. E. Bielicki wyraża słuszne stanowisko, że ... kryterium bezkonfliktowego działania w interakcjach społecznych w ocenie dobrego lub złego przystosowania nie jest wystarczające choćby z tego względu, że jednostki nawet zdrowe psychicznie, w większym lub mniejszym stopniu „dręczą się” niepotrzebnie swoimi konfliktami, które przeżywają”⁶. Chociaż mogą być w tej grupie takie osoby, które podchodzą do swoich problemów w sposób realistyczny i godzą się – jak twierdzi Hilgard – „... z tym co nieuniknione, zdają sobie sprawę ze swych własnych braków i niedociągnięć...”. Mogą jednak wśród nich być tacy, o których mówi się, że są źle przystosowani, gdyż dręcząc się swoimi konfliktami próbują

je rozwiewać wbrew istniejącym realiom w rzeczywistości. Można z tego wyciągnąć wniosek, że „zdrowie psychiczne” jako kryterium oceny dobrego czy złego przystosowania także nie może być przyjmowane bez zastrzeżeń. Można także, jak proponuje K. Pospizyl, terminy „przystosowanie”, „nieprzystosowanie” traktować jako pewien abstrakt istniejący w formie hipotycznego modelu, który w praktyce jest rozumiany ze względu na konkretny układ odniesienia⁸. Jednakże takie podejście od razu rodzi pytanie o to, „w stosunku do czego owo przystosowanie „lub „złe przystosowanie” jednostki ludzkiej odnosi się. Można odpowiedzieć na tak sformułowane pytanie z różnych pozycji. I tak w biologicznym rodowodzie pojęcie „przystosowanie” odnajdujemy ów punkt odniesienia w postaci przystosowania organizmu do środowiska (np. stanowisko takie wyraża J. Ekel⁹).

A. Lewicki zaś utrzymuje, że w zasadzie przystosowania należy widzieć ogólne prawo życia obowiązujące człowieka¹⁰. Ten punkt widzenia jest nader kontrowersyjny. Natomiast na gruncie pragmatyczno-behawiorystycznej koncepcji przystosowania, w psychologii S-R przenoszonej na warunki społeczne, budującej obraz człowieka nawykowo uczącego się zachowania aprobowanego przez środowisko, asymilującego się w grupie społecznej jednostka mieszcząca się w nim uważana jest za przystosowaną (asymilacyjna postać przystosowania), a w przeciwnym przypadku za nieprzystosowaną. Temu sformułowaniu odpowiada definicja przystosowania A. Lewickiego mówiąca, że „... przystosowanie polega na pewnego rodzaju odpowiedzialności pomiędzy wymaganiami społecznego środowiska z jednej strony a właściwościami postępowania jednostki z drugiej strony”¹¹.

E. Bielicki wyraził słuszny pogląd, że koncepcja ta budzi zastrzeżenia ze względu na wynikające z niej konsekwencje głównie w postaci lekceważenia w niej podmiotowego charakteru ludzkiej aktywności i akcentowanie zależności podmiotu, jego zachowania, od otoczenia. Dalej – autorytet naukowy teorii przystosowania służy obronie form zachowawczych np. zastanej organizacji życia społecznego i jego norm, wartości itp. Wreszcie po trzecie – koncepcja ta sprzyja potrzebie hołdowania teorii uzasadniającej konformizm i zależność przystosowawczą, a nadto umożliwia stosowanie rozmaitych socjotechnik w celu manipulowania ludźmi przy pomocy odpowiednio dobranych bodźców. Stąd też wydaje się, że w teoriach socjologiczno-psychologicznych należy poszukiwać omawianego kryterium przystosowania społecznego. Teorie te, jak wiadomo, nie traktują procesu przystosowania społecznego poprzestając na eksponowaniu zależności człowieka od środowiska, natomiast proces przystosowania traktowany jest w układzie zwrotnym człowiek – środowisko. W konwencji tej orientacji można orzec, że przystosowanie można rozumieć jako zespół reakcji podmiotu, przez które jednostka, głównie jednak interesujący nas człowiek (choć dotyczy to także zwierząt) modyfikuje swoją strukturę by móc adekwatnie odpowiedzieć na warunki i presję otoczenia. Jest to pogląd T. Pszczołowskiego¹². Wynika z niego, że przystosowanie ma charakter dynamiczny i ciągły. Pogląd ten ma wiele uzasadnień, przy czym można je prześledzić stosując ekologiczny sposób myślenia. Podmiot (organizm) w celu przetrwania zmuszony jest do nieustannego zmieniania się w pewnym zakresie (swojej struktury) pod wpływem otoczenia i bodźców zewnętrznych. Równocześnie jednak w celu przetrwania musi wykazywać pewną niezmienną i przeciwstawiać się naciskom zewnętrznym (otoczenia) i równoważyć je przy zastosowaniu odpowiednich technik adaptacyjnych. Sposobami adaptacji jakie wykształciły się w roku ewolucji organizmów żywych są akomodacja i asymilacja, których stosowanie pozwala człowiekowi utrzymać organizm w równowadze dynamicznej mimo zmienności otoczenia. Zatem proces akomodacji polega na zmienianiu się organizmu w granicach własnych możliwości funkcjonalnych i strukturalnych w kierunku wyznaczonym przez wpływy otoczenia. Asymilacja polega zaś na przyswajaniu przez organizm pewnych elementów z otoczenia i wykorzystaniu ich do własnych celów związanych z maksymalizowaniem szans na

utrzymanie równowagi wewnętrznej. A.P. Noyes i Z.C. Kolb wyrazili moim zdaniem bardzo adekwatny do ludzkiego doświadczenia pogląd, że „...ponieważ przystosowanie jest samą istotą życia, nic dziwnego, że człowiek jako najwyższy zorganizowany gatunek rozwinął nie tylko anatomiczne przystosowanie, które chroni go strukturalnie i fizjologicznie od jego środowiska, ale i rozwinął środki psychologiczne, pomagające mu w zaspokajaniu potrzeb emocjonalnych i stawianiu czoła stresom ... tak samo jak ciało na drodze procesów fizycznych i biochemicznych dąży do utrzymania równowagi fizjologicznej, czyli homeostazy, osobowość stara się przez automatyczne i nieświadome procesy psychologiczne utrzymać równowagę psychiczną¹³. Bliższa analiza powyższego sformułowania dowodzić może, że pojęcie nieprzystosowania jako braku przystosowania oznaczałoby przeciwstawianie się zaistnieniu czegoś, co jest sprzeczne z przystosowaniem jako istotą życia”. Byłby taki stan rzeczy absurdem zarówno w rozumieniu teorii biologicznych, psychologicznych i społecznych. Zawsze przecież jest tak, że człowiek jako istota żywa dostosowuje się do otoczenia i czyni to przez wybór określonych technik adaptacyjnych. Czyni to nawet wówczas, gdy są one nieskuteczne czyli nie przywracają zaburzonej homeostazy. Niemniej jednak stanowią one określoną formę przystosowania. Można z tego wyciągnąć wniosek, że termin „nieprzystosowanie” oznacza stan rzeczy, sytuację, małe skuteczne sposoby adaptacji, sposoby, które jednostce nie zapewniają harmonii z jej otoczeniem społecznym lub harmonii wewnętrznej.

Na gruncie tego rozumowania wyłania się zatem dalej problem kryteriów dobrego i złego przystosowania. Można sądzić, że kryteriów tych należy szukać na gruncie określonego rodzaju teorii preferowanych przez różnych autorów. Ciekawą propozycję przedstawił L. Pytka wykorzystując do tego celu dane pochodzące z opracowań L. Sechresta i J. Walanca¹⁴. Kryteria różniące poprawne i wadliwe przystosowanie społeczne oraz indywidualne przedstawił on w poniższym zestawieniu.

Tabela 1. Kryteria przystosowania i nieprzystosowania

Rodzaj teorii	Kryterium przystosowania	Kryterium nieprzystosowania
1. Biologiczne (ekologiczne)	dążenie do zachowania własnej egzystencji do przetrwania w środowisku	zanik dążenia do przetrwania, tendencje samoniszczycielskie, samounicestwienie
2. Medyczo-psychiatryczne	stan doskonałego zdrowia psychicznego, zdrowa struktura osobowości	wyraźnie zidentyfikowane objawy patologii, psychopatyczna, socjopatyczna, neurastyczna struktura osobowości.
3. Psychologiczne	Optymalne sposoby redukcji napięć wewnętrznych, utrzymywanie homeostazy psychicznej i społecznej	nieoptymalne sposoby redukcji napięć (potrzeb), przerosty patologicznych mechanizmów obronnych w utrzymywaniu homeostazy psychospołecznej
4. Interekcyjne	adekwatne reagowanie na bodźce pochodzące z otoczenia fizycznego i społecznego przeciwstawianiu się presji niekorzystnych czynników w biopsychicznych i socjokulturowych	nieadekwatne reagowanie na bodźce, nieumiejętność przeciwstawiania się presji niekorzystnych czynników biopsychicznych i socjokulturowych, zwłaszcza zaś bierność i poddanie się wpływowi środowiska

Rodzaj teorii	Kryterium przystosowania	Kryterium nieprzystosowania
5. Statystyczne	zachowania mieszczące się w granicach jednego lub dwóch odchyłeń standardowych	zachowania wykraczające poza obszar jednego lub dwóch odchyłeń standardowych, krańcowe formy zachowań „normalnych”
6. Społeczne	zgodność postępowania z przyjętymi i akceptowanymi wzorami i normami, obyczajowymi, prawnymi, swobodne uczestnictwo w grupach pozytywnego odniesienia	otwarty konflikt zachowań z wzorem i normami obyczajowymi moralnymi, społecznymi, uczestnictwo w grupach podkulturowych oraz identyfikacja z ich stanowiskiem
7. Pedagogiczne	dążenie do samourzeczywistnienia, autonomii, samowychowywania, rozwoju	fikcja lub regres w rozwoju, zanikanie autonomii samodzielności

Jak można się zorientować – wyróżnione przez tego autora kryteria wywodzą się z rozmaitych propozycji różnych autorów zarówno polskich jak i obcych. Z zestawienia tych kryteriów wynika, że przystosowanie ujęte jest w zakresie takich ważnych kategorii jak i celów jednostki, wiążących się z nimi dążeń do pewnych stanów pozytywnych, stanów mających związku jednostki z otoczeniem, których konsekwencją jest zachowanie określonego poziomu interakcji społecznej, wreszcie – skutków indywidualnych i społecznych, wynikających z wyboru określonych technik adaptacyjnych. Bliższa analiza wyróżnionych przez tego autora kryteriów przystosowania i nieprzystosowania prowadzi do wniosku, że wadliwe przystosowanie nie jest i nie może być nigdy świadomie zakładane przez jednostkę. Wynika ono natomiast z niekorzystnych dla danej jednostki określonych zarazem przejściowych stanów wiążących je z otoczeniem.

Wydaje się, że z tej generalnej myśli wyłoniły się różne definicje nieprzystosowania społecznego, które zresztą w literaturze doczekały się bogatych opracowań. Sam zaś termin „nieprzystosowanie społeczne” odnosi się do społecznych kryteriów niedostosowania, chociaż jego objawy takie jak wykołajenie, demoralizacja, dewiacja czy patologia społeczna mogą mieć ścisłe i bezpośrednie związki z pozostałymi kryteriami.

Wśród definicji najczęściej wyróżnia się:

A. Definicje symptomatologiczne.

Występujące najliczniej określają podstawowe objawy nieprzystosowania społecznego. Można tu powołać np. definicję M. Grzegorzewskiej¹⁴ jako typową symptomatologiczną i Z. Ostriańskiej¹⁵. Definicje tego typu starają się wyczerpać jak najdłuższą listę różnych, specyficznych zachowań świadczących o nieprzystosowaniu jednostki, szczególnie niektóre cechy tego zachowania. Zatem diagnoza nieprzystosowania społecznego dla celów resocjalizacyjnych przy tego rodzaju definiowaniu zjawiska nieprzystosowania społecznego musiałaby ograniczyć się do ustalenia i zarejestrowania tych specyficznych objawów mających świadczyć o nieprzystosowaniu społecznym a wymienionych w definicjach objawowych. Można mieć wątpliwości co do tego, czy tego rodzaju diagnoza byłaby adekwatna czyli taka, że ujawniałaby wszystkie wskaźniki, w oparciu o które można by było orzekać, iż mamy do czynienia z diagnozą rozwiniętą, odzwierciedlającą faktyczny stan rzeczy odnoszący się do nieprzystosowania społecznego badanej jednostki. Można sądzić, że Z. Ostriańska podziela

również te wątpliwości pisząc: „Czy w bardzo wielu przypadkach jest w ogóle możliwe ustalenie wyraźnej granicy między dzieckiem jeszcze społecznie przystosowanym a już nieprzystosowanym? Czy przeprowadzenie takiej granicy jest na pewno potrzebne?”¹⁶.

Objawowe definicje nieprzystosowania społecznego formułowali także tacy znani autorzy jak M. Lipka, O. Lipkowski i inni.

Generalny zarzut jaki można wysuwać przeciw takim definicjom sprowadza się głównie do tego, że nie można do końca opisać konkretnego zachowania się jednostki tylko przez enumeratywne wyliczenie pewnych, specyficznych objawów tego zachowania. Oczywiście krytykę takiej orientacji możnaby przeprowadzić z metodologicznego punktu widzenia.

Ramy tego opracowania na to nie zezwalają.

B. Definicje teoretyczne

Definicje nieprzystosowania społecznego tego typu nie odwołują się do enumeracji symptomów tego specyficznego zachowania się. Biorą natomiast pod uwagę ściśle określone ogólne pojęcia teoretyczne bądź odwołują się do określonych kategorii nozologicznych choroby, np. charakteropatia na podłożu organicznym, psychopatia, neurotyzm czy socjopatia. Dla bliższego wyjaśnienia tej tezy można jako przykład przypomnieć fragment opracowania M. Przetacznikowej i M. Susułowskiej. „Z punktu widzenia psychiatrycznego grupa dzieci nieprzystosowanych społecznie obejmuje przede wszystkim psychopatów i charakteropatów, następnie zaś dzieci, które wprowadzie nie są psychopatyczne ani też nie stwierdza się u nich żadnych zmian organicznych, lecz wykazują głębokie zaburzenie osobowości powstałe z różnych przyczyn. Zupełnie w innym sensie głęboko nieprzystosowane do środowiska są dzieci neurotyczne. Przede wszystkim zaburzenia emocjonalne mają inny charakter”¹⁷. Nie jest to wprowadzie ścisła definicja, bowiem ściśle określenie nieprzystosowania społecznego w sensie teoretycznym możliwe jest przy odwołaniu się do określonych konstruktorów czyli, teorii wyjaśniających istotę, strukturę, funkcję i genezę takich zachowań. Nie mniej jednak autorki wskazują w niej na ściśle od dawna sprecyzowane kategorie diagnostyczne, których wskazanie jest niezwykle ważne z punktu widzenia określenia istoty nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży.

Wyrażone tu stanowisko jest podobne do stanowisk autorów o orientacji psychologicznej. I tak np. K. Pospiszyl i E. Żabczyńska są zdania, że termin „niedostosowanie” jest trudny do zdefiniowania i należy go stosować w możliwie szerokim sensie: praktycznie jednak chodzi tu o trzy postacie zachowania: zachowanie przestępcze, psychopatyczne i neurotyczne¹⁸. Są oni zdania, że w praktyce resocjalizacyjnej najczęściej występują takie postacie niedostosowania jak zachowania przestępcze, neurotyczne i psychopatyczne.

Można sądzić, że pojęcia teoretyczne wiążące nieprzystosowanie społeczne z konstruktaami teoretycznymi takimi jak osobowość socjopatyczna, socjopatia czy zachowania socjopatyczne są wieloznaczne, co wynika często ze spekulacyjnego charakteru konstrukcji teoretycznych na gruncie psychopatologii czy psychiatrii. Teoretyczne definicje, które w literaturze są szeroko opisane i odnoszą się do nieprzystosowania społecznego zawierają w różnym stopniu i zakresie pewne pojęcia z teorii motywacji, postaw, podejmowania decyzji. Zawsze jednak oprócz pojęć teoretycznych występują w tych definicjach jako pojęcia podstawowe takie jak „zachowania”, „reakcje”, które są traktowane jako wskaźniki empiryczne nieprzystosowania społecznego. Żadna z tych definicji nie wyróżnia określonych procedur badania zjawiska niedostosowania społecznego, chociaż operują one nazwami mogącymi stanowić kategorie diagnostyczne.

C. Operacyjne definicje nieprzystosowania społecznego

Określić przedmiot diagnozy resocjalizacyjnej można chyba najpełniej w oparciu o definicje operacyjne czyli takie, które niezależnie od tego, że formułują propozycje terminologiczno–znaczeniowe, starają się wskazywać na pewne techniki badań pomiaru nieprzystosowania społecznego. Do takich można zaliczyć koncepcję J. Konopnickiego, która za kryterium rozpoznania niedostosowania społecznego przyjmuje właściwości psychologiczne. Autor ten stwierdza wręcz: „kryteria niedostosowania społecznego są natury psychologicznej”¹⁹. Osobnika niedostosowanego społecznie charakteryzuje on w świetle poniższych twierdzeń.

Jednostka niedostosowana:

- jest rzadko lubiana przez innych, ponieważ jej zachowań nie można przewidzieć, w związku z tym unika się kontaktu z nią;
- jest to osoba podejrzliwa i niezrozumiała dla innych;
- z trudnością nawiązuje i podtrzymuje kontakty społeczne; co prowadzi ją do wyobcowania;
- zaspakaja swoje potrzeby w sposób nieprzyjemny dla otoczenia, czasem wrogi i aspołeczny;
- jest narażona na wewnętrzne cierpienia w bliżej nieokreślony sposób ze względu na wytworzoną przez siebie sytuację, przy czym jest to sytuacja nieprzyjemna dla niej samej i środowiska społecznego;
- wchodzi też w konflikt z normami społeczno–obyczajowymi lub konflikt społeczno–moralny.

Konopnicki, co jest szeroko w polskiej literaturze opisane wyodrębnia najpierw pięć charakterystycznych syndromów niedostosowania społecznego, które identyfikują się przy zastosowaniu techniki badawczej zwanej Arkuszem Diagnostycznym P.H. Sttota, opracowanej przez tegoż autora. Technikę tę opisywano w polskiej literaturze, zatem nie ma potrzeby jej przypomnienia. Dla Konopnickiego niedostosowanym społecznie jest taki osobnik, który w badaniu diagnostycznym uzyskał wyniki pozwalające go zaklasyfikować do jednego z niżej podanych rodzajów niedostosowania a to ze względu na przejawione przez niego i stwierdzone w toku obserwacji syndromy (zachowania, reakcji) ujęte w katalogu Arkusza Diagnostycznego Sttota. Należą do nich:

- wrogość, na którą składa się szereg specyficznych symptomów na tle frustracji emocjonalnej (Nie wyliczam ich tu celowo);
- zahamowanie, najczęściej na podłożu uszkodzeń lub osłabienie systemu nerwowego;
- niekonsekwencja, na tle analogicznym jak w przypadku zahamowania oraz traumatyzujących przeżyć dziecka, być może w czasie ciąży matki;
- aspołeczność bądź skrajna społeczność, które mogą mieć różne uwarunkowania;
- wrogość ze skłonnością do aspołeczności, w którym to syndromie występują elementy symptomów wrogości i aspołeczności.

Nie podajemy tu dla poszczególnego rodzaju niedostosowania społecznego specyficznych symptomów, wymienionych w katalogu Arkusza Diagnostycznego Sttota także i z tego względu, że w tomie IV Studiów Psychologicznych WSP w Bydgoszczy jest to przedstawione w artykule K. Szcutowskiej.

Z przedstawionej przez Konopnickiego technice diagnostycznej oprócz prostych symptomów przewidziane są inne jeszcze syndromy, a w szczególności:

- Z, brak zaufania do ludzi,
- D, drepresja,
- W, wycofanie się dziecka ze świata rzeczywistości,
- NN, niepewność i niepokój o zainteresowanie dorosłych,
- WR, wrogość w stosunku do dorosłych,

ND, niepokój o przyjęcie dziecka przez inne dzieci,
 AD, aspołeczność,
 WRD, wrogość do innych dzieci,
 NNA, niespokojna natura,
 T, tępota,
 RNE, różne symptomy napięcia emocjonalnego,
 Ch, choroby,
 UpF, upośledzenie fizyczne,
 S, seksualizm²⁰.

Jak wiemy – Arkusz Sttota mimo krytyki przez wiele lat pozostawał jako jedyna dostępna technika pomiaru niedostosowania społecznego. Kategoriami diagnostycznymi zgodnie z tą techniką były zarówno symptomy jak i syndromy wspomiane wyżej. Z czasem zaczęły pojawiać się nowe techniki diagnostyczne odnoszące się do różnych aspektów niedostosowania społecznego a wraz z nimi nowe operacje definicje społecznego nieprzystosowania. Można powiedzieć, że definicje te implicite były zawarte w tych nowych narzędziach diagnostycznych zorientowanych na nowe kategorie diagnostyczne. Do takich można np. zaliczyć opisaną przez A. Frydrychowicza metodę diagnostyczną stosowaną w poradniach wychowawczo–zawodowych w Polsce²¹ bądź Skalę Zachowania Przystosowawczego dla Dzieci, Młodzieży i Dorosłych.

Jest to skala Nihiry, Fostera, Shellhaasa, Lelanda²².

W skali tej, zwłaszcza w przekładzie i modyfikacji J. Kostrzewskiego na nieprzystosowanie społeczne wskazują takie kategorie jak: gwałtowne i destruktywne zachowanie, zachowanie antyspołeczne, zachowania buntownicze, kradzież i kłamstwo, zaburzenia o charakterze psychologicznym. Są to kategorie, które między innymi stanowią elementy definicji operacyjnej nieprzystosowania społecznego. Są to równocześnie kategorie diagnostyczne tego zjawiska. Widoczne to jest także w Arkuszu zachowania się ucznia B. Markowskiej, przeznaczanego do badania przystosowania dziecka w wieku od 6–14 lat do roli ucznia. Występują tu takie kategorie diagnostyczne jak motywacja do nauki szkolnej, zachowanie się antyspołeczne, przyhamowanie, uspołecznienie, zainteresowania seksualne. W Arkuszu tym te kategorie diagnostyczne występują jako skala czynnikowa. Interpretacja wyników w poszczególnych skalach czyli w pojedynczych skalach wymaga uwzględnienia charakteru ocenianego zachowania. Wobec faktu, że technika stosowania Arkusza jak również interpretacja uzyskanych przy jego zastosowaniu wyników opisana jest w polskiej literaturze²³ nie ma powodu powtarzać tego w tym opracowaniu.

Moim zdaniem na szczególną uwagę zasługuje definicja operacyjna nieprzystosowania społecznego Z. Pytki, wg której „...zjawiskami wskazującymi na nieprzystosowanie społeczne ludzi są te zachowania, które pozostają w jaskrawej sprzeczności z powszechnie uznawanymi normami i oczekiwaniami społecznymi. Konsekwencjami tych zachowań w skali makro są zaburzenia w funkcjonowaniu systemu społecznego, wyrażającego się m.in. w wyraźnych szkodach oraz stratach moralnych i materialnych społeczeństwa. Natomiast w skali mikro–negatywnymi konsekwencjami tych zachowań są ograniczenia swobody i autonomii osobistej lub zagrożenia bezpieczeństwa psychicznego lub fizycznego członków społeczeństwa... Są to więc wszelkie negatywne lub nieadekwatne reakcje jednostek na wymogi i nakazy zawarte w przypisanych im konstruktywnych rolach społecznych”²⁴.

W definicjach operacyjnych podkreśla się przesunięcie akcentu z określeń werbalnych konstytuujących samo pojęcie na wskazywanie rodzaju narzędzia pomiarowego proponowanego w celu zidentyfikowania zjawiska. Narzędzie takie winno wskazywać na te kategorie diagnostyczne, które są konstytutywne dla definicji operacyjnej nieprzystosowania społecznego.

Wspomniany autor preferujący tego rodzaju orientację zaproponował znormalizowaną i wystandardyzowaną na próbie populacji normalnej. Skalę Nieprzystosowania Społecznego jako instrument pomiarowy pozwalający na określenie poziomu nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży w wieku 13–17 lat. Zasadę interpretacyjną wyników uzyskanych w badaniach tą techniką są wysokie wyniki uzyskane przez osobę diagnozowaną. Otóż te wysokie wyniki świadczą o jej nieprzystosowaniu społecznym. Wzmianka o Skali Nieprzystosowania Społecznego tego autora ma na celu jedynie wykazanie, że w definicjach nieprzystosowania społecznego typu operacyjnego akcent przesuwają się z określeń słownych na narzędzia diagnostyczne zorientowane na określone, specyficzne kategorie diagnostyczne, które są konstytutywne dla zjawisk nieprzystosowania społecznego. Zatem z braku miejsca odchodzimy od zamiaru szczegółowego przedstawienia samej konstrukcji Skali Nieprzystosowania Społecznego i techniki jej stosowania, jako, że jest opisana przez tego autora.

W literaturze polskiej można znaleźć inne jeszcze sposoby definiowania pojęcia nieprzystosowania społecznego, w których podkreśla się funkcję wartości i orientacji wartościującej, jako tych elementów współtworzących strukturę osobowości specyficznie zaburzonych, które determinują zachowanie, w tym zachowanie w kierunku aspołecznym. W definicjach tych kategorią diagnostyczną będzie zatem system wartości i orientacja wartościująca. I tak np. E. Bielicki wyraża pogląd, że ... „niedostosowanie społeczne *expressis verbis* sugeruje: – brak dostosowania osobnika do normatywnych i pozanormatywnych wymogów, obowiązujących głównie w bezpośrednich interakcjach społecznych – brak możliwości u osobnika wyrażającego się w jego właściwościach biopsychospołecznych, głównie jednak wynikających z zaburzeń osobowości rzutujących niekorzystnie na system regulacji stosunków człowiek – świat, do którego podmiot przystosowuje się ale i tworzy go dla siebie w właściwy sposób – brak wewnętrznej organizacji psychiki człowieka, od której właściwości zależą relacje w jakie wchodzi z rzeczywistością – niedostatki w rozbudowie w sieci wartości czyli tego układu, w którym rozbudowywana jest świadomość obiektów, którym przypisywana jest wartość oraz w sieci operacyjnej wiążącej się z rozwojem wiedzy o świecie”²⁵. Autor ten wyraża pogląd, że obiektywny wyraz niedostosowania społecznego zaś znajdujemy w licznych symptomach zachowań ludzkich, które są odchyłone w stosunku do postulowanych, modelowych i oczekiwanych wzorów zachowań.

Autor ten podkreśla, że w metodach diagnozowania niedostosowania społecznego istotna jest obserwacja odnoszona do obiektywnych form zachowań, które mogą być aktualnymi formami zachowań. Chodzi tu o taki rodzaj obserwacji, w której wyniku rejestrujemy określone kategorie diagnostyczne. W wersji Bielickiego są nimi spostrzeżone w toku obserwacji fakty niewyselekcjonowane, świadczące o niedostosowaniu. Zatem autor ma na myśli zasadę obiektywizacji faktów i zjawisk obserwowalnych jako kategorii diagnostycznych wiążących się z formami zachowań badanych. W odniesieniu do zjawisk niedostosowania społecznego postuluje on takie badania oparte na obserwacji aby czynnościami obserwacyjnymi nie wywołać zmian w zjawiskach stanowiących przedmiot obserwacji, szczególnie w symptomach niedostosowania społecznego manifestujących się w aktualnych formach zachowania badanych²⁶.

2. Wnioski wynikające z dokonanego przeglądu

Dokonany przez nas przegląd i analiza przedmiotu i zakresu pojęcia „nieprzystosowanie społeczne” prowadzi do niżej sformułowanych wniosków:

1. Brak jedyne i powszechnie uznawanego sposobu odróżnienia zachowań normalnych od patologicznych. Spotyka się bowiem kontrowersyjne poglądy w interpretacji takich kategorii

jak „norma„ i „patologia”.

2. Nie można też formułować jednorodnej charakterystyki nieprzystosowania społecznego. W każdym razie nie można tego dokonać w ramach jednej dyscypliny (np. tylko w pedagogice resocjalizacyjnej, psychologii, psychiatrii, socjologii czy kryminologii).

Można w tym miejscu nawiązać do trafnego – moim zdaniem – stanowiska Z. Pytki, który sformułował następującą myśl: „nieprzystosowanie społeczne w niektórych jego definicjach wiązane jest przede wszystkim ze stanem psychofizycznym człowieka w innych z jego ustosunkowaniami wobec samego siebie i społeczeństwa. Tymczasem można te spostrzeżenia w poszczególnych definicjach uogólnić i powiedzieć, że nieprzystosowanie społeczne jest szczególnym stanem jednostki znajdującej się pod presją rozmaitych czynników środowiskowych, stanem, który powiązany jest układem jej postaw i motywacji, wyrażających się w gotowości do reagowania w sposób niezgodny z zalecaniami i przepisami ról społecznych przypisanych jednostce przez system społeczny...”

Kategorii diagnostycznych – jeśli chodzi o zjawisko nieprzystosowania społecznego należy poszukiwać w oparciu o przyjętą definicję tego zjawiska. Jeżeli jest ona zbyt ogólna wówczas traci się z pola widzenia rozmaite aspekty różnicujące indywidualne zjawiska, które mogą być bardzo skonkretyzowanymi kategoriami diagnostycznymi. Jeżeli natomiast ma ona postać szczegółowej numeracji wówczas istnieje niebezpieczeństwo, jak w każdym przypadku nadmiernej kazuistyki, że poza jej zakresem pozostaną kategorie diagnostyczne w wyższym stopniu konstytutywne dla zjawiska niedostosowania społecznego.

Modele diagnozy nieprzystosowania społecznego winny wynikać z teorii nieprzystosowania społecznego i resocjalizacji. Jest tu zupełnie odrębny problem wymagający specjalnej analizy w oparciu o te teorie. Obecnie mogę jedynie zaproponować, iż winny one mieć charakter wieloaspektowy, ujmujący zjawisko nieprzystosowania społecznego od strony jego manifestacji mechanizmów wewnętrznych, oraz uwarunkowań. Ta wieloaspektowość ujawnia też wielopostaciowe kategorie diagnostyczne czy te szczegółowe, każdorazowo rejestrowane w toku obserwacji manifestacje, mechanizmy wewnętrzne je wzbudzające oraz ich uwarunkowania, czyli to wszystko, co pozostaje w zainteresowaniu diagnozy genetycznej.

Problem modelu diagnozy nieprzystosowania społecznego jest nadal otwarty.

PRZYPISY

¹K. Pospizyl, *Isota – rodzaje i proces niedostosowania społecznego*, W: K. Pospizyl, E. Żabczyńska, *Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie*, Warszawa 1980

²E.R. Hilgard, *Wprowadzenie do psychologii*, Warszawa 1967 s. 772

³E. Bielicki, *Wybrane problemy patologii przystosowania społecznego i pedagogiki resocjalizacyjnej*, Bydgoszcz 1982 s. 84

⁴W. U. Whyte, *The organization of man*, Basic Books, New York 1956 s. 27

⁵D. Riesman, *Samotny tłum*, Warszawa 1971 s. 87

⁶E. Bielicki, *op. cit.* s. 84

⁷E.R. Hilgard, *op. cit.* s. 772

⁸K. Pospizyl, *op. cit.* s. 11

⁹J. Ekel, *Motywacyjne składniki osobowości*, W: *Materiały do nauczania psychologii*, red. Z. Wołoszynowa, Warszawa 1964, *Psychologia ogólna*, T. I s. 179

⁰A. Lewicki, *Metody eksperymentalne w psychologii*, *Przegląd Psychologiczny* 1963 nr 9 s.35

- ¹¹A. Lewicki, *op. cit.* s. 35
- ¹²T. Pszczółowski, *Mała encyklopedia prakseologii i teorii organizacji*, Ossolineum 1978 s.200
- ¹³A.P. Noyes, Z.C. Kolb, *Nowoczesna psychiatria kliniczna*, P.Z.W.Z. 1969 s. 45
- ¹⁴Por. M. Grzegorzewska, *Pedagogika specjalna (skrypt)* PIPS Warszawa 1959 s. 33
- ¹⁵Z. Ostriańska, *Problemy nieprzystosowania społecznego u młodzieży*, W: A. Jasiński, *Zagadnienie nieprzystosowania społecznego i przestępczości w Polsce*, Ossolineum 1978 299–317
- ¹⁶Z. Ostriańska, *op. cit.* s. 314–315
- ¹⁷M. Przetacznikowa, M. Susułowska, *Wybrane zagadnienia psychologii kliniczno-wychowawczej dzieci i młodzieży*, W: A. Lewicki (red.), *Psychologia kliniczna*, PWN 1969
- ¹⁸K. Pospiszyl, E. Żabczyńska, *op. cit.* s. 15
- ¹⁹J. Konopnicki, *Niedostosowanie społeczne*, Warszawa 1972 s. 21
- ²⁰J. Konopnicki, *Badanie nad niedostosowaniem społecznym i ich dotychczasowe efekty*, IKN i BO 1979
- ²¹A. Frydrychowicz, *Metody diagnostyczne stosowane w poradniach wychowawczo-zawodowych w Polsce*, „Psychologia Wychowawcza” 1979 T. III, s. 359–370
- ²²Nihiry, Fostera, Shellhaasa, Lelanda, *Skala Zachowania Przystosowawczego dla dzieci, młodzieży i dorosłych*, WSPS, 1978 s. 6
- ²³B. Markowska, H. Szafraniec, *Podręcznik do „Arkusza zachowania się ucznia” B. Markowskiej*, W: *Testy psychologiczne w poradnictwie wychowawczo-zawodowym. Rozszerzone podręczniki dla badającego*, PWN, 1977, (kier. M. Chojnowski), s. 200
- ²⁴Z. Pytka, *Diagnoza nieprzystosowania społecznego*, *Problemy Opiekuńczo-wychowawcze*” 1979, z. 9 s. 419
- ²⁵E. Bielicki, *Kontrowersje wokół istot niedostosowania społecznego*, *Studia Psychologiczne*, z. 4 WSP Bydgoszcz 1984 s. 29
- ²⁶E. Bielicki, *Wybrane problemy patologii przystosowania społecznego i pedagogiki resocjalizacyjnej*, Bydgoszcz WSP 1983 s. 107
- ²⁷Z. Pytka, *Teoretyczne problemy diagnozy w wychowaniu resocjalizującym*, Warszawa 1986 s. 91

Zusammenfassung

Soziale Anpassung und Unanpassung als diagnostische Kategorie in der Resozialisierung. Im Artikel werden die in der polnischen Literatur bekannten Definitionen der sozialen Unanpassung besprochen. Besondere Aufmerksamkeit lenkt man auf diese diagnostischen Kategorien, deren Begreifen vom Aussichtspunkt der Resozialisierungseinwirkung aus der Sphäre der spezifischen Haltungen wesentlich ist. Diese Haltungen sind konstitutiv für das Bestehen dieser Erscheinung.